

УДК: 930.25(477.43/44),17/19”

Олена Кримська
(Кам'янець-Подільський)

**ФОНДИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО
ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ –
ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ
ЗЕМЛЕВОЛОДІНЬ МІСТ І МІСТЕЧОК
ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

На основі неопублікованих матеріалів автор аналізує еволюцію землеволодіння міст та містечок Подільської губернії нової доби.

Ключові слова: Подільська губернія, землеволодіння, місто, містечко, десятина, сажень.

Проблема землеволодіння в містах Правобережної України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. – одна із складних та недостатньо висвітлених в історіографії. Поза увагою дослідників залишилися земельні відносини й у містах та містечках вказаного часу. Разом з тим зауважимо, що окремі аспекти проблеми фрагментарно привертала увагу дослідників: Ю.Січинського¹, В.Гульдмана², І.Гуржія³, В.Теплицького⁴, В.Смоля⁵, М.Петрова⁶, В.Шевченка⁷, А.Задорожнюка⁸, О.Куземи⁹ та інших науковців.

Вагомим підґрунтям при дослідженні міських землеволодіння зазначеного періоду слугують документи, що зберігаються в фондах Хмельницького обласного державного архіву (далі – ХМОДА). Серед них на першочергову увагу заслуговують: Ф.241 (Подільський губернський (інвентарний) комітет з розгляду поміщицьких помість), Ф.115 (Подільська губернська креслярня), Ф.227 (Подільське губернське правління), Ф.196 (Подільська палата цивільного суду), Ф.132 (Кам'янецька міська дума) та ін.

Їхній аналіз засвідчує, що в історії міст та містечок Подільської губернії з кінця ХVІІІ ст. відбувалися істотні зміни не лише в суспільно-політичному житті, а й в адміністративному устрої та економічному розвитку. Поділля потрапило у правове поле Російської імперії, нормативні документи якої регулювали всі сфери життя його населення. Вся система заходів самодержавства спрямовувалася на колоніальне узалежнення українських територій, а їхній адміністративний поділ слугував головною метою: встановленню повного панування царського уряду. Так, згідно з указом імператора від 1 травня 1795 р., було утворено Подільську губернію з центром у Кам'янці-Подільському¹⁰. Всі її міста та містечка продовжували користуватися давніми правами і привілеями, а також їхні землеволодіння регулювалися указом Катерини ІІ від 21 квітня 1785р. З'ясовуємо і той факт, що їх підтвердження в майбутньому необхідно було просити в імператора¹¹. Із приєднанням Поділля до

Російської імперії відбулося і ряд змін у землекористуванні краю. Зокрема, 2 травня 1795 р. видано указ, на основі якого в Російській імперії (від 21 квітня 1785 р.) поширювалися привілеї казенних міст на всі приєднані міста, в тому числі і Подільської губ.¹²

У досліджуваний період в межах Подільської губернії функціонувало три категорії поселень міського типу: місто, заштатне місто і містечко. В історіографії поняття тогочасного міста розкривається як „поселення замкнутого типу з особливими міськими правами, з відповідною кількістю мешканців, зайнятих у ремісничо-промисловому виробництві, в торгівлі, транспорті і вільних професіях”¹³. Під категорією за штатного міста розуміли „поселення, що мали міські права, зокрема самоврядування, але в них не було державної адміністрації”¹⁴. Містечка розглядалися як особливий тип поселень, переважну більшість яких можна віднести до міських поселень.

Незважаючи на свій соціальний і правовий статус, кожне міське поселення в межах Російської імперії, в тому числі і на Поділлі, мало свої землеволодіння „*подтверждаются правильно принадлежания по Межевой инструкции, или инако законо, земли, сады, поля, пастьбы, луга, реки, рыбныя ловли, леса, роци, кустарники, пустыя места, мельницы водяныя или ветренныя; все оныя вообще и каждое порознь ненарушимо имеют, и онымъ пользуются мирно и вечно на основании законов, как внутри города, так и вне онаго*”¹⁵.

Перед тим, як давати характеристику міським землеволодінням на основі архівних джерел, зауважимо, що кількість міст та містечок у Подільській губ. зазначеного періоду мала свою динаміку. У 1800 р. губернія складалася з 12 повітів, в межах яких нараховувалося 12 повітових та 2 заштатних (приписних) міста і 83 містечка¹⁶. У 1804 р. змінилася лише кількість містечок (88), а у 1836 р. функціонувало 7 заштатних міст (Смотрич, Вербовец, Стара Ушиця, Хмільник, Сальниця, Бар, Цекинівка) і 115 містечок¹⁷. На 1864 р. в Подільській губ. нараховувалося вже 12 повітових, 5 заштатних міст і 123 містечка. У 1905 р. залишилося 12 повітових і 5 заштатних міст, 1 безповітове місто Жмеринка та 121 містечко¹⁸. За своїм соціально-правовим статусом міста і містечка поділялися на державні (казенні) та приватновласницькі. Щодо останніх, то у 1905 р. із 121 містечка – 106 належало приватним власникам¹⁹. Міста та містечка перебували у прямій залежності від землеволодіння. З огляду на цю обставину земельні відносини у містах та містечках вказаного періоду відігравали важливу роль, хоча міста виступали головними осередками промисловості та ремісничого виробництва, а мешканці містечок, окрім названих сфер діяльності, займалися переважно сільськогосподарським виробництвом. Підтвердженням на землеволодіння міст слугує таблиця №1²⁰.

Таблиця 1

Міста та містечка Подільської губернії 1845-1850 рр., їхні власники та розміри землеволодінь (вибірково) (у десятинах, 1 дес. = 1,09 га) і кв. саж. (1 кв. сажень = 4,55 кв.м)

№ з/п	Назва міста , містечка	Кому належить	Кількість землі в десятинах
1	Грудек (Городок)	графині Н.Гейсмар	65803/10
2	Смотрич	графу Потоцькому	1417
3	Шатава з присілком Гниловоди	Івану і Адаму Рациборським	1327 3/4
4	Збриж	Вацивським	351
		Абриневим і Біляєвим	316
		Грабовським	427
		Феліксу Порушевському	68 3/4
		Пелагеї Сабінській	529 3/4
		Маковським	406
		Олені Зимінській	-
		Матвію Добрянанському	282 5/3
		Фомі Вацовському	580 1/8
5	Миколаїв	Костянтину Пржездецькому	689
6	Сатанів	графині Потоцькій	168
7	Тарноруда	Тусу Мальчевському	1861
		Піусу Мальчевському	141 3/4
	Фельштин	Станіславу Грабянці	2400
8	Ярмолинці	Олександрю Орловському	2708
9	Михалпіль	Людвіку Косінському	1054
		Стохальській	80
		Францищі Богуцькій	175
		Гнату Таргонському	160
		нащадкам Леона Бучинського	44
		Леву Бучинському	20 1/4
		Віктору Скибневському	801 1/10
10	Віньківці	Черкаси Людвіку	1343
11	Стара Синява	графу Стадницькому	7569
		княгині Анні Радзивіловій	4153 1/3
12	Тульчин	графу Потоцькому	630 996 сажні.
13	Чернівці (Чернівці)	Аполлінарію Ракліцькому	1336
		Адольфу Єловицькому	7623
14	Ямпіль	Беляєвим Миколі і Целестині	2085
		Ягилинці Минабенській	116
		Івану Вітковському	39
		Едуарду Ласкому	427
		Феліксу Вітковському	723/4
15	Заміхів	поміщику Богуші	1787

Зміст таблиці № 1 на основі архівних джерел дає підстави переконливо стверджувати, що міста і містечка Подільської губ. користувалися значними земельними угіддями. Звертаючи увагу, наприклад, на Городок, Смотрич, Шатаву, Тарноруду, Ярмолинці, Віньківці та ін., підкреслимо, що в документах обов'язково вказувався власник поселення та фіксувалися площі міської землі (в десятинах). Зокрема, якщо Городок належав графині Гейсмар, Смотрич – графу Потоцькому, то Шатавою, Тарнорудою, Ярмолинцями, Віньківцями відповідно володіли Іван та Адам Рациборські, Тус Мальчевський, Олександр Орловський, Людвік і т.д. Окремо вказані міста і містечка мали такі розміри землеволодінь: Городок-6580 $\frac{3}{10}$, Смотрич-

1417, Шатава-1327 $\frac{3}{4}$, Тарноруда-1861, Ярмолинці-2708, Віньківці-1343 десятин і т.д. (1 дес.= 2400 кв. саж.).

Архівні джерела засвідчують, що багато міст і містечок на Поділлі в досліджуваний період були розподілені між різними власниками, а відповідно до цього формувалися і їхні земельні наділи. Зокрема, землеволодіння містечка Збриж було розподілене між 9-ма власниками: Вацивським, Абриневим і Біляєвим, Грабовським, Порушевським, Сабінською, Маковським, Зелінським, Добрянанським і Фомою Вацовським. Із усіх названих прізвищ лише Олена Зелінська не мала земель. Загалом Збрижу у 1845-50 рр. належало понад 2960 дес. землі. У справі 527 (Ф.241, Оп.1) засвід-

чено, що кожен власник містечка мав і свою земельну частку. Чимало власників було і в Михалполі, Красному, Ямполі, Солобківцях, Чемерівцях і т.д. Щодо Красного, то його утримувало аж 15 власників, кожен з яких також володів конкретним розміром земельних володінь. В сумі земельні наділи Красного становили 8844 дес. У містечку Солобківці числилося 12 власників, із яких найбільше землеволодінь зосереджувалося у Матвія Хелмінського, Івана та Вікентія Задирковських. Розміри землеволодінь сягали 11557 дес.²¹

Архівні джерела дають можливість в межах міських і містечкових землеволодінь простежити й різні форми їх використання: під забудову, садиби, сади, городи, ліси, чагарники, сінокоси, оранку і т.д. Загальновідомим є той факт, що основною рисою феодального способу виробництва виступала монопольна власність феодала на землю і неповна власність на безпосередніх виробників. В цих умовах міста та містечка Подільської губ. користувалися навколишньою землею лише з дозволу міського управління чи магната, які юридично продовжували залишатися її власниками. Щодо приватних міст, то передаючи міській громаді на “вічні часи” певну частину земельних угідь, власник водночас вимагав від міщан виконання цілого ряду повинностей. Жителі міст та містечок обкладалися подвійними податками – відробляли панщину (як залежні селяни) і платили чинш (як міщани) за користування землею (плата за будинки і городи, оренда лавок і землі). Ці норми підтверджувалися й урядом. Зокрема, 29 листопада 1799 р. сенатом була затверджена двоверста пропорція вигінної землі містам Подільської губ., приєднаних до Росії від Польщі²².

Основним юридичним документом, який регламентував устрій міського управління та землеволодінь до початку 70-х рр. XIX ст., була “Грамота на права і вигоди містам Російської імперії” 1785 р., яка поширювалася на подільські міста та містечка після приєднання Подільської губ. до царської Росії. Відповідно до змісту “Грамоти” кожному місту відводилися землі, що роздавалися міським жителям чи передавалися у спадкове володіння з правом викупу, або в оренду, а часто залишалися у громадському користуванні. Докладніше про правила землеволодіння міст йшлося в “Інструкції межовим губернським канцеляріям і провінційним конторам” від 25 травня 1766 р, дія якої поширювалася паралельно з “Грамотою” на новостворені губернії.

У цій інструкції передбачалося, що при всіх містах мають бути чітко обмежені їхні землі, а останні - відмежовані від повітових земель для вигонів. Вказані землі рекомендувалося нарізати в усі чотири сторони по 2 версти, починаючи від крайніх міських будівель. Зауважувалося також, що „где во все стороны такой меры отвести не можно, там межевать выгонную землю хотя в одну

сторону, но полное количество десятин, какое по расчислению на всю окружность города следует”²³. Означену пропорцію вигону планувалося відводити за рахунок вигінних земель (були у володінні міста до обмежування на основі межових книг і жалуваних грамот) куплених купцями у різних власників земель для загального користування і суміжних державних земель. Межова контора з метою проведення генерального межовання у Подільській губ., почала функціонувати з 1801 р.²⁴ Розпочався довготривалий процес наділення землею під вигони міст та містечок губернії. На основі архівних джерел з’ясовуємо, що відбувся перерозподіл земель між міськими, містечковими, церковними та сільськими землями.

У фондах Хмельницького обласного державного архіву знаходимо цілий ряд справ про відмежування вигінних земель містам та містечкам: повідомлення та рапорти міських магистратів, довідки про відмежування містам та посадам вказаної пропорції, детальні відомості та звіти губернських землемірів і т.д. Зокрема, у фонді 115 (Подільська губернська креслярня) містяться дуже цінні відомості про відмежування вигінної пропорції повітовим містам. Відповідно до справи „Про відмежування вигінних земель...”, заведеної у 1810 р., зазначається, що губернському місту Кам’янцю - Подільському було виділено під вигін 718 дес. і 873 саж., а в 1826 р. на Польських і Руських фільварках під забудову виділялося - 220, під городи -10 дес., під єврейське кладовище - 2-дес. землі. В 1836 р. пропорція вигону міста вже становила 1956 дес. і 2271 кв. саж.²⁵ Всього під вигони Кам’янцю відводилося 232 дес. землі, але, фактично їх числилося 486 дес. 873 кв. саж. Відповідна комісія з’ясувала, що до повної норми, до двоверстої пропорції, навколо міста не вистачало 1470 десятин і 1398 саж. землі.

В 1801 р. повітовому місту Летичеву виділялася з колишнього Летичівського староства повна двоверста лінія з орними землями, сінокосом, лісами і іншими угіддями²⁶. Однак фактично місту не вистачало 47 десятин та 707 кв. саж. землі до повної пропорції вигону²⁷. У 1848 р. Гайсинському казенному помістю належало 6228 дес. 137 саж., а самому місту Гайсину - 2752 десятини 2313 сажнів землі. Хоча місту і виділялася повна двоверста пропорція, однак перевіркою встановлено, що замість вказаної кількості числилося всього 2530 десятин 1420 сажнів землі²⁸. В 1819 р. повітовому місту Ольгополю відмежовувалося 2353 дес. Крім того, 780 дес. землі залишено для чиншових зборів, які згідно з рішенням сенату 1820 р. переходили із стану селян у міщани та сплачували чинш²⁹. Цього ж року Вербовецька міська ратуша звітувала, що місту виділено 3874 дес. землі. В 1836 р. йому належало лише 846 дес. і 32 кв. саж. землі. Однак її не вистачало до узаконеної двоверстої пропорції, тобто 1348 дес.³⁰

Згідно з магістратським звітом, в місті Могилеві у 1836 р. числилося 808 дес. і 496 кв. саж. орної землі. Крім того, зручної для зайняття хліборобством – 207 дес. 1816 кв. саж., в горбистій місцевості незручної під хліборобство – 835 дес. 1093 саж. Всього під вигоном зручної та незручної землі нараховувалося 1103 дес. 509 кв. саж.³¹ В місті Літині земельні володіння складали: орної землі 539 дес. 638 кв. саж., в тому числі під забудовою – 10 десятин 520 квадратних сажень, під площу та вулиці міста залишено 4 дес. 400 кв. саж. землі³².

В 1815 р. місту Смотричу відмежовано 163 дес. і 97 кв. саж. чагарників, під дорогами – зафіксовано 2176 саж., орної землі – 34 дес. 2343 кв. саж., сінокосів – 4 дес. 2360 саж. тощо. Всього в окружній межі міста – 203 дес. і 2176 саж.. Щодо Ушиці, то в ній було багато спірних земель, у зв'язку з чим відмежування вигінної землі місту не проводилися³³.

Місту Бару теж відмежовувався вигін, площа якого сягала 605 дес. і 2054 саж.³⁴ У 1811р. Сальниці під забудову міста виділено 242 дес. 1870 кв. саж., а в безспірному володінні з трьох сторін міста виявилось 2299 дес. і 1203 кв. саж. землі. До двохверстої пропорції не вистачало 37 дес. 707 кв. саж.³⁵ В 1805 р. місту Проскурову належало 1050 дес. землі³⁶.

Важливу та цінну інформацію про земельні відносини міст та містечок Подільської губ. зазначеного періоду знаходимо у 196 фонді ХМОДА (Подільська палата цивільного суду). У справі за №14598, де йдеться про складання плану Брацлавського староства, існують відомості про земельні відносини повітового м. Брацлава. Як і в інших містах та містечках губернії, в ньому не вистачало землі, хоча вигінної разом з хуторами числилося 1616 дес. і 289 кв.саж. Крім того, існували спірні землі з Брацлавським староством, площа яких становила 447 дес. 1401саж. У 1832 р. під поселенням міста, крім поштових доріг, зафіксовано 195 дес. і 2062 саж., а під вигоном – 193 дес. 1325 саж. З числа останніх – 114 дес. відводилася під городи. Варто зауважити, що Брацлаву належало 12 хуторів, загальна площа яких складала 729 дес. і 1244 кв.саж. землі. Отже, місто мало всього зручної безспірної землі 1558 дес. і 2299 кв.саж., а незручної – 87 дес. і 390 кв.саж³⁷.

Доречно підкреслити, що у 1800 р. ніякого відмежування земельних угідь для м. Балти не відбулося³⁸. Після купівлі землі від князя Любомирського до казни (31 жовтня 1795р.), місто мало у своєму користуванні 9966 дес. і 400 кв.саж. землі. Варто відмітити, що відбувався постійний процес перерозподілу міських угідь. Прикладом цього слугують ряд фактів: в 1800 р. до с.Андріяшівки від міських земель відмежовано 4794 дес. 2010 кв. саж. землі, тому в користуванні міста залишилося лише 5191 дес. 790 кв. саж. В 1810 та 1811 рр. до сіл Мирона і Козацького, які були в поміщицько-

му користуванні, відмежовано від міських земель ще 613дес. і 2032 кв. саж.. Таким чином, у безспірному користуванні міста залишилося лише 4522 дес. 2006 кв.саж. землі. В 1841 р. в м. Балті під зручними вигонами було вже 2964 дес. 624 кв. саж. землі, а власне міської – 352 дес. і 2006 кв.саж³⁹. В 1843 р. з публічних торгів продано 75 шестидесятинних ділянок міської землі, тому простір в міщанському користуванні складав всього 588 десятин, а міської землі всього залишилося 2376 дес. і 624 кв.саж.⁴⁰ До необхідної пропорції вигоноу не вистачало 1077 дес. 176 кв. саж. землі. В 1853 р. Балті належало 5679 дес. 850 кв. саж. землі, під садибами, дорогами, річками, під хуторами, міськими вигонами залишилося оброчної праворуч від річки Кодими, 500 дес., а по ліву сторону – 495 дес. тин. В 1854 р. міської землі числилося 3453 дес. і 844 кв.саж.⁴¹

У архівних джерелах (Фонд 227 – Подільське губернське правління) знаходимо ряд справ про перейменування сіл в містечка і навпаки, що супроводжувалося відповідним наділом землі. Прикладом цього слугує справа про перейменування містечка Літнівці в місто Нова Ушиця. У 1833 р. до містечка Літнівці було приєднано с.Філіпівку та наділено повною двохверстою пропорцією зі старостинських земель чисельністю 2644 десятини. Селяни перейменовувалися в купців, міщан і посадських⁴².

При вивченні проблем, пов'язаних із земельною власністю, не доречно залишати поза увагою церковне землеволодіння в межах міських та містечкових землеволодінь. Право духовних осіб користуватися цією власністю є принципово важливим для реконструкції не лише церковно-адміністративного устрою, але й інших аспектів історії церкви та економічної історії міст краю.

З переходом Правобережжя до складу Російської імперії, церковна земельна власність, зберігалася. Разом з тим, в міських і містечкових межах володіння православної і католицької церков. Зокрема, на той час в містечку Бершадь числилося 170 десятин 182 1/4 саж. церковної землі⁴³, в Миколаєві – 35 дес. 288 кв. саж.⁴⁴ в Печорі (1855 р.) – 39.2 дес. 1690 саж.⁴⁵, в Могилеві – Соборній церкві виділено 31 дес. землі⁴⁶, в Барі – православної церкві – 226 дес., костелу – 1630 дес. Лісу костельного з сінокосом та хутором зафіксовано 102 дес. 1820 кв.саж.⁴⁷ В Балті двом церквам належало 66 дес., а костельної з садибою і Слобідкою Олександрівською, в межах міської землі числилося 880 дес.500 саж.⁴⁸ У 1822 р. в Хмільнику римо-католицького костелу і передмістю Ксендзівка належало 210 дес. 1900 кв.саж., а трьом греко-руським церквам – 134 дес. 968 кв.саж. Разом з тим сінокосу у володінні костелу числилося 12 дес. 1600 кв.саж., а у православних церков – 12 дес.⁴⁹ В Тульчині 1844 р. Успенська церква мала 89 дес. 101 кв.саж., а у 1851 р. – 134 дес. і 27 саж.⁵⁰ Церква в містечку

Тростянець володіла землею площею 96 дес. та 107 кв.саж.⁵¹ і т.д. В місті Балті у 1806 р. церква мала 30 дес. і 1872 кв.саж., а в 1808 р. вже 47 дес. 288 кв.саж. землі⁵².

Таким чином, на основі аналізу вивчених архівних джерел із фондів ХмОДА з'ясовано, що у досліджуваний період питання про земельні володіння міст і містечок залишалися досить актуальними й турбували не лише міську адміністрацію і їхніх власників, а й усіх мешканців, хто мав відношення до них. Міські жителі неодноразово зверталися до адміністрації з проханням рівномірного розподілу земель між мешканцями міст і містечок, а також обмежити їхнє насильницьке захоплення феодалами. В результаті генерального розмежування, яке проводилося державними установами у зазначений час, частина земель перейшла у користування міст. Правда, такий захід не привів до остаточного вирішення проблеми. Боротьба навколо міських земель не припинялася і впродовж XIX – початку XX ст.

¹ Сецинский Е. Город Каменец-Подольский: Историческое описание. – Каменец-Подольский: Б.и., 1895. – 247 с.

² Гульдман В. Населенные места Подольской губернии. – Камянец-Подольский. Типография подольского губернского правления, 1893. – 636 с.

³ Гульдман В. Поместное землевладение Подольской губернии (Настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов). Издание 2-е, исправленное и значительно дополненное. – К.-П.: Типография С.П. Киржацкого, Николаевская площадь, д. № 5., 1903. – 867 с.

⁴ Гуржій І. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1962. – 199 с.

⁵ Гуржій І. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України (першої половини XIX ст.). – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 452 с.

⁶ Теплицький В. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки XIX ст.). – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1959. – 307 с.

⁷ Смолій В. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – Київ. – Б.в., 1978. – 190 с.

⁸ Петров М. Міські землеволодіння в структурі економічного життя Кам'янця-Подільського XV-XVIII ст. // Наукові праці К-ПДУ. Историчні науки. – Т.14.-К-П: Оіум, 2005. – С.375-388.

⁹ Шевченко В. Проблема ринкових аграрних відносин в Україні другої половини XIX –початку XX ст. в історіографії // УІЖ.-№.5(476).- Київ: Україна, 2007. – с.188-205; Шевченко В. „Матеріали по статистике движения землевладения в России” як джерело вивчення еволюції поземельних відносин в Україні другої половини XIX –початку XX ст. // УІЖ. – №.7(471). – 2006. – С.203-212; Задорожнюк А. Адміністративний устрій та правовий статус міст і містечок Поділля наприкінці XVIII – на початку XX ст. // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції (до 60- річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників). – К.-П. – 2004. – С.379-390; Кузема О.Л. Відносини землекористування в Кам'янці-Подільському в першій

половині XIX ст. // Збірник наукових праць за підсумками Другої Міжнародної науково-практичної конференції” Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків (14-15 травня 2005 р.). – Кам'янець-Подільський 2005. – С.67-71.

¹⁰ Калініч Т. Початковий етап інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії (кінець XVIII - початку XIX ст.) // Історія України.- № 37(533). – Жовтень. – 2007. – С.5.

¹¹ Грамота на права и выгоды городам Российской империи 23 апреля 1785г. // Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Т.XXII. (1784-1788гг.). – С.-П.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – С.559.

¹² Кузема О.Л. Відносини землекористування в Кам'янці-Подільському в першій половині XIX ст... – С.67.

¹³ Задорожнюк А. Адміністративний устрій та правовий статус міст і містечок Поділля наприкінці XVIII – на початку XX ст. // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції (до 60- річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників). – К.-П.; 2004. – С.382.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Грамота на права и выгоды городам Российской империи 23 апреля 1785 г... – С.559.

¹⁶ Описи Подільської губернії (1800 та 1819рр.) // Упоряд. Ю.С.Земський, В.В.Дячок.-Хмельницький: ХНУ, 2005. – Арк. 65-66.

¹⁷ Задорожнюк А. Адміністративний устрій та правовий статус міст і містечок Поділля наприкінці XVIII – на початку XX ст... – С.383.

¹⁸ Там само. – С.389.

¹⁹ Там само.

²⁰ Хмельницький обласний державний архів (далі ХмОДА). – Ф.241. – Оп.1. – Спр.379. – Арк.2-7; Спр.453. – Арк.7-8; Спр.1078. – Арк.11-12; Спр.1093.– Арк.9-11; Спр.166. – Арк.1; Спр.527.– Арк.8, 9, 11-12, 14, 27-28, 33, 46, 62; Спр.1340.– Арк.2-3, 22, 28.

²¹ ХмОДА. – Ф.241. – Оп.1. – Спр.1277. – Арк.7-9; Спр.1275. – Арк.5-6; Спр.1276. – Арк.7-8; Спр.166. – Арк.9-10; Спр.1272. – Арк.1; Спр.1271. – Арк.7-8; Спр.1269.– Арк.9-11; Спр.1195. – Арк.7-8; Спр.1194. – Арк.7-8; Спр.193.– Арк.7-8.

²² Кузема О.Л. Відносини землекористування в Кам'янці-Подільському в першій половині XIX ст... – С.67.

²³ Там само.

²⁴ Там само. – С.68

²⁵ ХмОДА. – Ф.115. – Оп.2. – Спр.34. – Арк.40.

²⁶ ХмОДА. – Ф.115. – Оп.2. – Спр.1234. – Арк.1.

²⁷ ХмОДА. – Ф.115. – Оп.2. – Спр.34. – Арк.3.

²⁸ Там само. – Арк.21.

²⁹ ХмОДА. – Ф.115. – Оп.1. – Спр.283. – Арк.6.

³⁰ Там само. – Арк.6.

³¹ Там само. – Арк.7.

³² Там само.

³³ Там само.

³⁴ Там само. – Арк.8.

³⁵ Там само. – Арк.9.

³⁶ Там само. – Арк.43.

³⁷ ХмОДА. – Ф.196. – Оп.1.Т.3 – Спр.14598. – Арк.46-65.

³⁸ ХмОДА. – Ф.227. – Оп.1.Т.1. – Спр.2110.– Арк.18.

³⁹ ХмОДА. – Ф.196. – Оп.1.Т.3 – Спр.14598. – Арк.18.

⁴⁰ Там само. – Арк.19.

⁴¹ Там само. – Арк.20-27.

⁴² ХмОДА. – Ф.227. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.2441.

⁴³ ХмОДА. – Ф.241. – Оп.1. – Спр.870. – Арк.1.

⁴⁴ Там само. – Спр.1045. – Арк.1.

⁴⁵ Там само. – Спр.750. – Арк.6-9.

⁴⁶ ХмОДА. – Ф.115. – Оп.2. – Спр.34. – Арк.7.

⁴⁷ Там само. – Арк.8.

⁴⁸ ХмОДА. – Ф.227. – Оп.1.Т. 1. – Спр.2110. – Арк.18.

⁴⁹ ХмОДА. – Ф.115. – Оп.1. – Спр.1376. – Арк.139.

⁵⁰ ХмОДА. – Ф.115. – Оп.1. – Спр.773. – Арк.4.

⁵¹ ХмОДА. – Ф.115. – Оп.1. – Спр.737. – Арк.4-5.

⁵² ХмОДА. – Ф.115. – Оп.1. – Спр.438. – Арк.1.

Summary

Olena Krumaska

(Kamianets'-Podil's'kyi)

Khmel'nytskyi Regional State Archive Funds as Important Source for Podil'ska Province Cities and Settlements' Landholding Study (late 18th - early 20th centuries)

On the basis of unpublished materials an author analyses evolution of landownerships of cities and small towns of the Podilscoi province of a new day.

УДК: 94(477.83/86)„18/19”:27

Іван Рудянин
(Луцьк)

РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У ГОСПОДАРСЬКО-ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті висвітлюється участь греко-католицького духовенства у становленні та розвитку народного господарства Східної Галичини у 1848-1914 рр.

Ключові слова: греко-католицька церква, духовенство, господарство, економіка, кооперація, „Просвіта”, „Сільський Господар”.

У 1851 р. галицькі українці втратили свою першу політичну організацію, Головну руську раду, яка опікувалася їхніми інтересами у суспільно-політичній, господарсько-економічній та інших сферах життя. На той час українська світська інтелігенція була ще надто слабкою для того, щоб стояти на чолі національних інтересів, тому роль провідника взяла на себе українська греко-католицька церква, яка вже встигла проявити свої організаторські здібності. Одним із перших поставлених нею завдань, був розвиток народного господарства, що перебувало на той час у занедбаному стані. Перед селянами і надалі залишалися невирішені проблеми, що потребували негайного вирішення, такі як індемнізація, сервітути і пропінація, які

стримували всякий поступ¹. Важливим чинником, що суттєво ускладнював економічний розвиток західноукраїнських земель, було так зване право пропінації. *Пропінація* – це така привілеія, на підставі якої в кожному галицькому селі і містечку тільки власник більшої (табулярної або шляхетської) земельної посілості мав виключне право виробництва й продажу у шинках спиртних напоїв: пива, горілки і меду². Цим правом уміло користувалися магнати, які запроваджували по містах і селах шинки та корчми, в яких продавали й давали в кредит горілку. Коли селянин заборговував поміщику значну суму грошей, то змушений був продавати свою земельну ділянку. Так, у Галичині в роках 1873-1883 за заборговані алкогольні напої продано 23237 селянських господарств вартістю близько 23 мільйонів гульденів (борг 6,663,713 гульденів) тобто 60% майна було продано майже задарма³.

Для того, що запобігти поширенню цих закладів, на території Східної Галичини засновувались „Братства тверезості”, метою діяльності яких було допомогти галицьким українцям звільнитися від того лиха, яке несли у собі шинки та корчми. Засновували братства переважно греко-католицькі священики. Важливими були церковні місії тверезості, під час яких селяни масово давали клятву не вживати алкоголю та не ходити у шинок ні під яким приводом. Під час місійних свят виголошувалися проповіді про ведення господарства. Проаналізувавши статuti „Товариств тверезості”, можна побачити, що в основі їх ідейних положень лежали також кооперативні принципи. Для прикладу можна розглянути статут „Молочарської спілки – тверезість”, що була заснована в селі Гніздичеві. Метою діяльності спілки, як зазначено у документі, є об'єднання господарських сил своїх членів для їх добробуту. Для впровадження у життя цієї мети спілка зобов'язувалася:

– купувати, орендувати і винайматися на ділянки, для ведення спільного господарства спільними силами своїх членів;

– уряджувати склади (магазини)...для своїх членів;

– проводити для своїх членів торгівлю засобами поживи, та предметами, потрібними для домашнього і рільничого господарства та промислу своїх членів;

– приймати капітали для обороту за домовленим опроцентуванням;

– надавати своїм членам дешевші та доступні позички для піднесення їх господарства або промислу⁴.

Вартим уваги є те, що збори засновників відбулися під проводом о. Северина Борачка.

Антиалкогольна кампанія, зорганізована греко-католицьким духовенством, була достатньо ефективною і поширилась на всю Східну Галичину. Цей рух був підтриманий і папою Пієм ІХ,